

VISSZATEKINTŐ

Közgazdasági Szemle, XLV. évf., 1998. július–augusztus (738–746. o.)

MÁTYÁS ANTAL

Adalék Heller Farkas elméleti munkásságához

Heller Farkas az osztrák iskola képviselője volt, de olyan elemeket igyekezett elméleti rendszerébe beilleszteni, amelyek már túlmutáltak az osztrák iskolán. Sőt, figyelme olyan jelenségekre is kiterjedt, amelyeket a hagyományos közgazdaságtan képviselői elhanyagoltak, ezért kívül rekedtek az elméleti közgazdaságtanon, többek között az intézmények szerepére a gazdaságban, a gazdasági folyamatok történelmi lefolyására. Ezek tárgyalását megfelelő elméleti keret hiányában az alkalmazott közgazdaságtanba utalta, kiszélesítve ezáltal annak kereteit. Olyan problémákat vetett fel, amelyekkel újabban kezd foglalkozni a modern közgazdaságtan.

Heller Farkas a két világháború közötti időszak legkiemelkedőbb magyar közgazdásza volt. 1877-ben született és 1955-ben halt meg. Műegyetemi nyilvános rendkívüli tanárrá 1914-ben, nyilvános rendes tanárrá 1917-ben nevezték ki. Többször is betöltötte a dékán funkciót, az 1927/28-as és az 1928/29-es tanévben a közgazdász Heller a gépészmérnöki osztálynak volt a dékánja, az 1945/46-os tanévre pedig a József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem rektorává választották. Rendes tagja volt a Magyar Tudományos Akadémiának. Mint nem marxista közgazdász 1948-ig taníthatott, 1949-ben a Magyar Tudományos Akadémia politikai átszervezése során akadémikusi címétől is megfosztották.

Heller Farkas az 1870-es évek marginális forradalmát létrehozó három irányzat közül az osztrák iskola híve volt. Az osztrák iskola érdemeit Heller abban látta, hogy az – a gazdasági cselekvés végső rugói után kutatva – nem rekedt meg a klasszikusoknak a termelés ténye köré összpontosított vizsgálódásánál, hanem lehatolt az önérdéket követő gazdálkodó alany magatartásának végső rugójáig, a szükségletkielégítés folyamatáig. Az iskola képviselői a gazdasági cselekvés eme sarkalatos elvére igyekeztek felépíteni elméleti rendszerüket: az érték-, ár- és jövedelemelosztási elméletet, a termelési költségek értelmezését, a tőkeelméletet.

Az osztrák iskolának – akárcsak a marginális forradalom másik két megvalósítójának a teljesítményében – valójában nem a közgazdaságtan elméleti rendszerének a szükségletkielégítés folyamatára való építése a lényeges, hanem az általuk kidolgozott módszertani eljárás. Erre helyezik a hangsúlyt a későbbi irodalomban is, amikor az 1870-es évek marginális forradalmáról, a differenciálszámításnak a közgazdaságtanba történő bevezetéséről beszélnek. Az osztrák iskola megalapítói, akárcsak Heller Farkas, jogi végzettséggel rendelkeztek, s anélkül, hogy tudatában lettek volna, újra felfedezték a differenciálszámítást. Ennek segítségével a gazdasági programozás több alapelve tapintottak rá, többek között az erőforrásokkal való optimális gazdálkodás fő követelményére. A termelési tényezők értékét a gazdasági beszámítás elve alapján vezették le, ezzel a

Mátyás Antal akadémikus, a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem professzora.

határtermelékenységi elmélet létrejöttét egyengették. Az alternatív felhasználással rendelkező termelési jóságok esetén a költségeket használdozatként értelmezve, Wieser az *opportunity cost* fogalom előfutárává vált, a csökkenő hasznosság elvének a feltárása hozzásegítette később Marshallt, a cambridge-i iskola megalapítóját a keresleti görbe negatív meredekségének, a kereslet árrugalmasságának a magyarázatához.

A határhaszon-elmélet megszületése idején kora legmodernebb közgazdasági elmélete volt, s azzal, hogy Magyarországon is kezdett gyökeret eresztetni, Heller örömmel állapítja meg, hogy „Magyarország e téren is óriási léptekben igyekezett kipótolni azt, amit viszonyai kedvezőtlenége folytán korábban elmulasztott.” (Heller [1919] 31. o.) Első, 1904-ben megjelent könyvében¹ a 27 éves Heller Farkas azzal az igénnyel lépett fel, hogy a határhaszon-elmélet összes tételét, eredményét egységes szempontból összefoglalja, s feloldja az osztrák iskola elméleti rendszerében mutatkozó ellentmondásokat, betömje az elméleti rendszer hézagjait.

Az osztrák iskola érdemét Heller abban is látja, hogy egy olyan időszakban újította fel az absztrakciós módszert, amikor Németországban megerősödött a történelmi iskola befolyása, s ez átcsapott Magyarországra is. A régi német történelmi iskola megalapítója, Wilhelm Roscher, de még inkább az újabb német történelmi iskola vezéralakja, Gustav Schmoller arra hivatkozva vetették el az absztrakciós módszert, hogy a gazdasági élet csak része a társadalmi életnek, így hibás az abból kiszakított vizsgálata. A gazdasági folyamatokat a gazdaságban ható valamennyi tényező – mind a gazdasági, mind a nem gazdasági, így az erkölcsi, a kulturális, a pszichológiai, a nemzeti sajátosságokból fakadók stb. – együttes hatásaként kell elemezni. A gazdálkodó alanyok motívumát sem lehet pusztán az önérdekre visszavezetni. Az önérdek örök, változatlan motívumára építve a közgazdaságtan elméleti rendszerét, a német történelmi iskola képviselői jogosan kifogásolják, hogy a hagyományos elméletben elsikkad a gazdasági folyamatok történelmi alakulása. Elképzelésük szerint az önérdek mellett a nem gazdasági motívumokat is figyelembe kell venni. S a történelmiséget az összes hatótényezők időbeli változásának a nyomon követésével, történelmi leírásukkal kívánták a közgazdasági elméletbe bevinni. Az absztrakciós módszer elvetése folytán azonban az irányzat a gazdaságban működő számos hatóókot képtelen volt megragadni, elméleti rendszerbe foglalni, csupán a gazdaságtörténeti leírásáig jutottak el. Schmoller kénytelen volt elismerni, hogy az okozati viszonyok áttekinthetlensége folytán „...a közgazdasági erők tevékenységéről végső törvényünk nincs...” (Schmoller [1923] 109. o.)

Menger bírálja a német történelmi iskolát, kiváltképpen Schmollert. Vele szemben az absztrakciós módszer révén nyert elmélet fontosságát hangoztatja. A köztük kirobbant úgynevezett első módszertani vitában Mengernek igaza volt abban, hogy felhívta a figyelmet az absztrakciós módszer jelentőségére. Heller a vitában Menger mellett foglalt állást s tudományos alapossággal érvelt az absztrakciós módszer mellett. A tisztán történelmi irányú gondolkodás – írja – nem elégíti ki az emberi elmét a dolgok mélyebb összefüggéseinek megértésében. Az elmélet az elvont absztrakciós módszer eredményeként jött létre, azért, mert a világot az emberi ész sohasem foghatja fel úgy, hogy egyszerre veszi figyelembe valamennyi hatótényezőt. Aki ezt akarja, az nem látja be, hogy a hatótényezők sokasága folytán lehetetlen olyan szabály, amely az összes lehetséges esetet magában foglalja. Azoknál, akik elutasítják az absztrakciós módszert, háttérbe szorul a törvények kutatása. Márpedig elméletre mind nagyobb szükség van ahhoz, hogy az összegyűjtött anyagot értékelni tudjunk, sőt, már ahhoz is, hogy tudományosan felhasználható anyagot tudjunk gyűjteni, feltétlenül előzetes feltevésekre van szükség. (Lásd Heller [1943] 63. o.)

¹ Alig 30 évvel azután, hogy a marginalista forradalom egyik megindítójának, az osztrák iskola megalapítójának, Carl Mengernek a főműve megjelent.

Mint később azonban látni fogjuk, Heller a német történelmi iskola több sajátos megállapítását is elfogadja, a német történelmi iskola bírálata mellett tanult is tőlük, s igyekezett szintézist kialakítani az osztrák iskola és a német történelmi iskola között.

Mint az osztrák iskola képviselője, Heller nem mechanikus másolója az osztrák iskola tanításainak. Önálló gondolkodó, aki gyakran szűknek érzi az osztrák iskola elméleti kereteit, igyekszik azokat kitágítani, olyan elemeket belefoglalni az osztrák iskola elméleti keretei közé, amelyekkel már túlhalad az osztrák iskolán. Az egyén szükségleteit, az azok kielégítésére irányuló döntéseket, amelyek az osztrák iskola szerint irányítják a gazdasági folyamatokat, a már hangoztatott megállapítása ellenére mégsem tekinti az elméleti rendszerben végső oknak. Mögötte ott van a társadalmi környezet hatása. „... azzal, ha elismerjük, hogy egyéni viszonyai és képességei alapján dönt minden gazdálkodó cselekvései során, távolról sem állíthatjuk azt, hogy e döntés a társadalmi környezetre való tekintet nélkül és a társadalomba való betagoztságunk figyelmen kívül hagyásával történik. Teljesen igaz, hogy az egyénnek még szükségletei is – amelyek pedig leginkább egyéni sajátosságainak látszanak – a társadalmi környezet hatása alatt állnak, mert környezetünk, társadalmi osztályunk szokásai és követelményei befolyásolják már szükségleteinket is, sőt bátran mondhatjuk, még a döntés módját, a gazdasági ítélezést is befolyásolja a társadalmi környezet.” (Heller [1926] 264. o.) Majd egy másik művében e gondolatot folytatva arról ír: „Maga a szükségleti skála a társadalom mai bonyolult tagozódása mellett tudvalévően nem egyedül fizikai szükségleteken nyugszik, hanem egyúttal társadalmi álláson is ... a hivatalnok ruházkodása, lakása és kiszolgálása tekintetében oly mértékben kénytelen alkalmazkodni, amely ezeknél fizikailag sokkal sürgetőbb szükségletek kielégítését veszélyezteti. E tény arra tereli figyelmünket, hogy a vagyoni helyzeten átrostált szükségletek a társadalom szerkezetének megfelelően szintén bizonyos rétegzést mutatnak.” (Heller [1919] 87–88. o.)

És felveti Heller a kérdést, mi van a javak szűkössege mögött? Hangoztatja, hogy a probléma megoldása tekintetében a határhaszon elmélet még kiegészítésre szorul. Fel kell tárni mindazon tényezőket, amelyek befolyásolják a javak mennyiségét. E tényezőket, túlmutatva a határhaszon-elméleten, az értékképzés távolabbi tényezőinek nevezi. Kifogásolja, hogy e szempontokkal Wieser is, aki Heller tanulmányának a megírása időpontjában az osztrák iskola vezéralakja volt, csak mellékesen foglalkozott. Az értékképzés e távolabbi tényezői közé sorolja Heller a munkát is. Mivel a munka terhes a munkás számára, kevesebb munkát fejt ki, érvel Heller, mintha e körülmény nem forogna fenn, s ez is a javak szűkössegeinek egyik oka. S a határhaszon-elméletől elkanyarodva hangoztatja, hogy a határhaszon nem az érték végső oka, hanem csak az összes értéktényező gyűjtőpontja. Egyesíti magában az összes tényező hatását, nemcsak a szubjektíveket, hanem az objektíveket is. A határhaszon ilyen értelmezése szerinte nem mellőzi egyetlen objektív tényezőnek sem az értékre gyakorolt befolyását. (Lásd Heller [1906] 1–20. o.)

Kísérletet tesz Heller a profit magyarázatára. A gazdasági beszámítás elve alapján a megtermelt termék értékét a termelésben részt vett tényezők közreműködésének kell beszámítani, az optimális allokáció követelménye ez. S az így kapott értékrészeket kell szétosztani a munkás, a tőke passzív tulajdonosa, a kölcsöntőkés vagy a részvényes és a földesúr között munkabéreként, kamatként és földjádékként. A profit számára a gazdasági beszámítás elvén, így a határtermelőkenységi elven nyugvó jövedelemelosztási elméletben nincsen hely. A vállalkozó nem önálló termelési tényező. Irányító, szervező munkájáért a munka különleges ügyességet, magas szakképzettséget igénylő voltának megfelelő munkabért kap.

Heller Böhm-Bawerk határpárok elméletét szélesíti ki a profit problémájának a megoldására. Heller értelmezésében mind a fogyasztási javak, mind a termelési szolgálatok piacán a határon lévő vevők és eladók értékítélete alapján képződnek az árak. Ezek az

értékítéletek azonban eltérő megfontolások révén jönnek létre. A fogyasztási javak piacán „... a kínálat oldalán álló felek értékelése a termelési költségekben szilárd alapot nyer.” (Heller [1921] 93. o.) A vevő viszont határhaszna szerint értékeli a jószágot. A termelési szolgálatok piacán a munkás mint eladó számára a megszokott életszínvonal jelenti az alsó bérhatárt; a felsőt, a vállalkozó mint vevő számára fennálló bérhatárt viszont a munka határtermelékenysége határozza meg. A tőke és a föld piacán hasonlóképpen alakít ki Heller alsó és felső határokat a kamat és a földjáraadék számára. Az eladók és vevők eltérő értékelése folytán „semmi kényszerítő körülmény nincs ... arra, hogy a határvevő és a határeladó értékelése tényleg egy pontban találkozzék”. (Heller [1921] 82. o.) Ennek következtében az eladók, vevők által kért, illetve kínált árak között az egyensúlyi elmélet képviselőinek felfogásától eltérően mindkét piacon rés mutatkozik. És eme árkülönbséget nagyobb rutinjánál, jobb üzleti tájékozottságánál, erőbeli fölényénél fogva a vállalkozó használja ki és sajátítja el profitként. „A tisztán gazdasági tényezők tehát ... csak két árhatárt állapítanak meg” (uo.), az azonban, hogy a tényleges ár hol fog az árhatárokon belül kialakulni, ...már más tényezőktől függ”. (Uo.) „Az árak a két árhatáron belül való elhelyezkedésénél tehát már nem gazdasági tényezők, egyéni és társadalmi körülmények nyernek döntő befolyást.” (Heller [1921] 83. o.) A piac tökéletlensége folytán ily módon Hellernél, de az osztrák iskola többi képviselőjénél is az árresek között több egyensúlyi ár is lehetséges, ezek azonban az egyensúlyi elmélettől eltérően nem fejeznek ki optimumhelyzetet, Hellernél viszont lehetővé teszik a vállalkozó számára profit realizálását. A gazdasági beszámítás elméletében – állapítja meg Heller – semmi sem okozott olyan nehézséget, mint a profit magyarázata. Noha a gazdasági életben lépten-nyomon szembetalálkozunk a profittal, az elméletben viszont nincs a számára hely. Heller megoldása: ha értékelméleti alapon nem is magyarázható a profit, de magyarázható az árelmélet alapján.

Heller a profit magyarázata során már az 1920-as évek elején figyelembe veszi a piac tökéletlenségeit, az aszimmetrikus informáltságot s ezzel a korlátolt racionalitást, amelyek majd a későbbi közgazdaságtanban nyernek fontos szerepet. S az új osztrák iskola képviselői, különösen Mises, Kirzner fogják majd néhány évtizeddel később a profitot a tökéletlen informáltság következtében fennálló árkülönbsétekből magyarázni.

Az egyensúlyi helyzet megbomlása is profitot eredményez Hellernél a vállalkozó számára. Megvizsgálja, miként hat a pénz mennyiségének a forgalom ellátásához szükséges mértéken túli megnövekedése az árszínvonalra. Transzmissziós csatornaként Wiesernek a pénz jövedelmi elméletét használja fel, de túlmegy Wieseren és túlmegy a mennyiségi pénzelmélet mai képviselőinek a felfogásán is. Akár csak Wieser elméletében, Heller szerint is a megnövekedett pénzmennyiség egyenlőtlenül oszlik meg a gazdálkodó alanyok között. Megváltoznak ezáltal a jövedelemelosztási viszonyok, változik a kereslet szerkezete, változnak az arányok, lassan emelkedni kezd az árszínvonal is. A termelési javak tulajdonosainak a jövedelme azonban csak késve követi az árszínvonal emelkedését. Következésképpen: a vállalkozók az árak és költségek különbözeteiként átmenetileg profitot realizálnak. Azok az osztályok, amelyek életszínvonala csökken, igyekeznek ennek ellenállni, s pénzjövedelmüket az új árszínvonalhoz igazítani. A változás nyertesei viszont igyekeznek ezt megghiúsítani, hogy a termelésből számukra nagyobb hányad jusson. Megindul „a küzdelem, melyet a társadalom különböző osztályai ... azért a hányadért folytatnak, mely nekik a társadalmi termelésből jut. Ez a küzdelem az – írja Heller – amelynek eredménye az általános árszínvonal.” (Heller [1919] 223. o.) Azt tartja, hogy a régi egyensúlyi helyzet, a régi arányok csak akkor állnának helyre, ha az erőviszonyok is a régi egyensúlyi helyzetbe kerülnének vissza. Ez azonban szerinte aligha sikerülhet, így „az új egyensúlyi helyzet sohasem lehet ugyanolyan, mint volt a régi...”. (Heller [1919] 228. o.) Következésképpen, hangoztatja Heller, túlmenve kora és a mai

mennyiségi pénzelmélet, így Friedman felfogásán is, a pénzmennyiség növekedése hosszú távon sem semleges, tartósan megváltoztatja az árányokat, ezzel tartósan befolyásolja a gazdaság reálfolyamatait. S mivel a különböző javak árait eltérő mértékben érintette, az árszínvonal változása – Irving Fishertől, Friedmantól és a mennyiségi pénzelmélet más képviselőitől eltérően – nem egyenletes, nem arányos a pénzmennyiség változásával. Azonkívül azzal, hogy az árszínvonal alakulását társadalmi csoportok nemzeti jövedelemből való részesedéséért folyó küzdelmének eredményeként ábrázolta, a modern költséginfláció lényegére tapintott rá. S az erre vonatkozó vizsgálódása a nem egyensúlyi folyamatra irányul, ami majd később az új osztrák iskolának lesz jellemző vonása. Ez az irányzat az egyensúly felé közeledés folyamatának kutatását tartotta lényeges feladatnak, s bírálta az egyensúlyi elméletet, mivel képviselői figyelmüket az egyensúlyi helyzetre szegezik, ezzel fontos problémák esnek ki vizsgálódásuk köréből. Közgazdaságtana 1945-ös kiadásában Heller már azt hangoztatja, hogy „az összes piacoknak ... teljes egyensúlyba helyezkedése csak egészen kivételesen valósulhat meg.” (Heller [1945] 78. o.)

Tanulmányunk eddigi részében azokból a problémákból ragadtunk ki néhányat, amelyeket Heller az osztrák iskola elméleti keretei között kívánt megoldani, ami által azután helyenként túl is haladt az osztrák iskola álláspontján. Nem mindig sikerült azonban lényeges problémákat az osztrák iskola szűk elméleti keretei közé bekényszeríteni. Ilyen esetekben az alkalmazott közgazdaságtant vagy gazdaságpolitikát igyekeznek felhasználni a problémák ábrázolására, magyarázatára.

A közgazdaságtan Senior (1790–1864) osztotta fel tiszta vagy elméleti közgazdaságtanra, valamint alkalmazott közgazdaságtanra vagy gazdaságpolitikára. Szerinte az elméleti közgazdaságtan csak az általános alapelveket állapítja meg, nem igyekezik a dolgok tényleges menete számára útmutatást adni. A gazdasági folyamatok tényleges alakulásával, a gazdasági élet kívánatos rendjével az alkalmazott közgazdaságtan foglalkozik. Heller kibővíti az alkalmazott közgazdaságtan körét. Ennek keretében olyan problémákkal is foglalkozik, amelyek az elméleti közgazdaságtanba tartoznának, de azon kívül rekedtek. Arról ír, hogy az alkalmazott közgazdaságtan azzal, hogy közelebb hozza az elmélet általános megállapításait az élet változatosságához és bonyolult körülményeihez, egyúttal megvilágítja azokat a tényezőket, „amelyeket nehéz feladata megkönnyítése érdekében az elmélet kikapcsolt és elhanyagolt.” (Heller [1947] 34. o.)

Az a Heller, aki az elméleti közgazdaságtanban bírálja a német történelmi iskolát az absztrakciós módszer elvetése miatt, az alkalmazott közgazdaságtanában igyekezik szintézist kialakítani az osztrák iskola s általában a neoklasszikus elmélet és a német történelmi iskola tanításai között.

Azt tartja, hogy míg az elmélet csak a gazdasági rugókat és a jelenségek gazdasági oldalát veszi tekintetbe, az alkalmazott közgazdaságtan „...inkább az egész élettel, amelyben az etikai szempontok is bent foglaltatnak, törődik”. (Heller [1904, 1988] 87. o.) Az alkalmazott közgazdaságtanban, amely a szociálpolitikát is magában foglalja, Heller már azt hangoztatja, hogy az ember nem csupán gazdasági lény, hanem sokkal egyetemesebb célokat követ. A gazdaságnak a társadalomba való beágyazását, a gazdaságin kívül a többi motívumot az elmélet nem veheti figyelembe, mert akkor nem marad elmélet, de eme szükséges vizsgálatokat elvégezheti az alkalmazott közgazdaságtan, a gazdaságpolitika (Heller [1920]).

Az alkalmazott közgazdaságtan kutatási körébe utalja a gazdasági intézményeknek, a gazdasági folyamatok történelmi lefolyásának a vizsgálatát. „...mily feltételek alatt lehetnek az illető intézmény, vagy rendszer, miként alakul át a körülmények változása következtében?” (Heller [1904, 1988] 76. o.) Mintha csak a modern közgazdaságtan egyik legújabb ága, az új intézményi iskola által megfogalmazott komparatív intézményi elemzés bukkanna fel, amikor Heller arról ír, hogy meg kell vizsgálni, melyik intéz-

ménynek mik az előnyei és mik a hátrányai (Heller [1904, 1988] 76–77. o.). Az osztrák iskolánál, az egész neoklasszikus közgazdaságtanban hiányzó utalás a történelmi szemlélet fontosságára lépten-nyomon felmerül Hellernél az alkalmazott közgazdaságtannal, gazdaságpolitikával foglalkozó műveiben, cikkeiben. „... a közgazdaság ... fejlődését a történelem erői irányítják ... A történelem kerekein gördül az emberek társadalmi élete és változnak a gazdálkodás módjai, a társadalom összetétele és ennek kereteit megadó intézmények”. (Heller [1947] 6. o.) „A történelem erőinek hatása elsősorban a közgazdaság alapszerkezetében, annak átalakításában domborodik ki”. (Uo.) „A társadalom alkotó tényezőinek idővel való változásával a fennálló szerkezet elveszíti értelmét. Új erők lépnek fel, amelyek érvényesülést kívánnak. Az ellentét a fennálló rend és a fejlődés tényezői között az előbbi elavulásával növekszik és a társadalom elrendezésére irányuló új törekvések forrnak ki”. (Heller [1947] 7. o.) Éppen ezért „... a tudományos kutatás folytán elért eredmények a történelmi fejlődés folytán bizonyos viszonylagossággal bírnak”. (Heller [1904, 1988] 79. o.)

A gazdasági folyamatok történelmi alakulásának nyomon követése jegyében vázolja fel Heller a tőkés vállalat kialakulásának a folyamatát. A vállalkozó először szétszórtan dolgozó háziiparosok termékeit értékesítette, anyaggal, hitellel látta el őket. Majd igyekezett az egymástól elszigetelten termelőket egyesíteni, egy helyen tömöríteni. A munkamegosztás ezzel nagy lendületet kapott. A termelési folyamatok felbontása lehetővé tette a találmányok létrejöttét. A tőke expanziós ereje azután az üzemek egyesítését valósította meg, amely lehet horizontális, vagy vertikális.

A gazdasági intézményeket, a gazdaságpolitika alakulását fejlődésében igyekszik Heller alkalmazott közgazdaságtana bemutatni, amint erre a fejezetcímek is utalnak: A hitelbankok kifejlődése, A bankszervezet átalakulása, A vasútpolitika kialakulása, A külkereskedelempolitika fejlődése stb.

Foglalkozik Heller a tőke keletkezésének a problémájával is. Az osztrák iskola ábrázolásában a tőke a szükségletkielégítésre irányuló törekvés során keletkezett. Az egyén rádöbrent arra, hogy szükségletét jobban ki tudja elégíteni, ha nem közvetlenül munkával és a természet által közvetlenül nyújtott eszközökkel, kővel, husággal igyekszik a szükséges fogyasztási cikkek megszerzését, hanem előbb közbelső javakat, termelési eszközöket, azaz tőkejavakat készít velük és az általa előállított tőkejavakkal folytatja a termelést, amely ily módon sokkal eredményesebb lesz. Heller messze elkanyarodik az osztrák iskola álláspontjától, a módszertani individualizmustól, amikor a tőkét nem azonosítja a termelési eszközökkel, azok szerinte a társadalmi viszonyok folytán váltak tőkévé. Mihelyt kialakult az egyéni szabadság, kialakult a tulajdon nélküliek széles tömege – írja – „a tárgyi termelési javak birtokából olyan erő sugárzik ki, amely az ilyenek nélkül szűkölködő egyének gazdasági aktivitását és a tulajdonos részéről a vezető szerepnek, pusztán gazdasági alapon, cserefolyamatok útján magához ragadását teszi lehetővé”. (Heller [1921] 36. o.) „A tőke tehát ... olyan társadalmi tényező, az emberek között keletkező társadalmi viszonylat, melyet a hatalmi tényező gazdasági válfajának mondhatnánk.” (Heller [1919] 316. o.) A konkrét termelési eszközöket nem tekinti tőkének, mert azok „csakis személyi viszonylataikban, hatalmi kihatásukban nyernek olyan működési kört, amelyre a tőkefogalom már ráillik”. (Heller [1921] 334–335. o.) Hellert magyar kortársai az immateriális tőkeelmélet képviselőjének tekintették.

Heller a vállalkozó magatartásának motívumát már nem fogyasztói jóléte emelésében látja. „... a tőkében rejlő hatalom ... a gazdasági eredményt mintegy önmagáért, az annak birtokában lévő vállalkozó személyes szükségleteinek legmesszebbmenő kielégítésén túl is keresi. Csak ebből magyarázható a tőke szervező erejének az úgyszólván korlát nélküli terjeszkedési törekvése...” (Heller [1921] 348. o.)

Az osztrák iskola, akárcsak a neoklasszikus közgazdaságtan s még inkább az új osztrák

iskola figyelmét csak egy intézménynek, a piacnak a vizsgálatára korlátozta. A piaci automatizmusok szabad működésétől várta a gazdasági folyamatok szabályozását. Heller óvatosságra int a gazdasági liberalizmussal szemben. „...a gazdasági szabadság mint egyedüli szervezési elv nem állotta ki az élet próbáját. Ösztönző ereje igen nagy, de az önzés számára oly tág teret nyújt, hogy ebből komoly társadalmi bajok származnak.” (Heller [1947] 23. o.) A közgazdaságtudománynak a gazdasági összefüggések feltárásához szüksége van a gazdasági szabadság feltételezésére. „... a verseny hipotézise – írja – becses megismerési eszköz”. (Heller [1937] 13. o.) Azonban „a heurisztikus eszközből ... gazdaságpolitikai elv lett”. (Uo.)

A verseny szabadsága, a piac erői azután Hellernél új intézményi alakulatokat, a monopóliumokat hozták létre. „A gazdasági szabadság – írja – olyan alakulatokat termelt ki, amelyek mint nagy tőketömörülések az állam hatalmával vetélkedő hatalmat teremtenek a verseny elnyomásával, és így egyes területeken kikapcsolják azt a szabályozó erőt, amelyetől a liberalizmus az önzés megfékezését várta.” (Heller [1947] 23–24. o.) A szabadjára engedett közgazdaság – hangoztatja Heller – vezetett el a kapitalizmushoz, majd az általa felszabadított erők révén „... a kapitalizmus fejlődésének új szakaszába lép, amelyet monopolkapitalizmusnak neveztek”. (Heller [1947] 27. o.) „A szabadelvű gazdaságpolitika ezzel nem számolt. A versenyre épített gazdaságban feltétlenül bízott.” (Heller: uo.)

A hagyományos közgazdaságtan történelmietlenül közelíti meg a monopóliumokat. A hangsúlyt arra helyezi, hogy a monopolista nem árelfogadó, hanem önálló árpolitikát folytat. De a monopólium ilyen megközelítésében feloldódik minden különbség a modern monopóliumok, a korai kapitalizmus nagy monopolerővel rendelkező kereskedelmi társaságai, a középkori céhek monopolisztikus tevékenysége, vagy már a régi római birodalomban fennálló monopóliumok között. Walter Eucken arról ír, hogy „... a mai monopóliumra vonatkozó elméleti tudásunk alapján ismerhetjük meg nagyon alaposan a monopóliumok kihatásait a császári Rómában, a késői német középkorban, vagy a XVIII. század Németországában”. (Eucken [1941] 124. o.) Blaug szerint Cournot az 1838-ban megjelent munkájában „...nemcsak a tiszta monopólium elméletét alapozta meg, hanem a duopólium elméletét is”. (Blaug [1968] 318. o.) Hellernél a modern monopóliumok a tőkés fejlődés termékei, más sajátosságokkal rendelkeznek, mint a korábbi monopóliumok. Létrejöttükkel a tőkés rendszer önmagával kerül ellentmondásba, mert „... a javak ritkaságának a csökkentése a kapitalizmus létalapja.” (Heller [1934] 327. o.) „Nem a tömeg termelés-e a nagyipar egyedüli értelme?” (Heller [1934] 336. o.) A monopóliumok viszont megszorítják a termelést. Részben a monopóliumokat is felelőssé teszi Heller a munkanélküliségért, mivel visszafogják a termelésüket, s ezáltal „... oly munkások beállítása elmarad, kiknek foglalkoztatása szélesebb körű piac mellett lehetséges volna.” (Heller [1934] 321. o.) Mivel a monopóliumok kikapcsolják a verseny szabályozó erőt, Heller szerint „... elkerülhetlenné lett tehát új szabályozásról gondoskodni”. (Heller [1947] 27. o.)

A piac erőinek szabaddá tétele, mutat rá Heller, nemcsak a monopóliumok létrejöttéhez vezetett, hanem nyomában „a társadalmi osztályok között erős feszültség keletkezett, melynek enyhítésére a klasszikus elmélet nem tudott segítséget nyújtani...”. (Heller [1946] 6. o.)

Bírálva a liberális gazdaságpolitikát, annak célkitűzéseit – Heller szerint – más irányú fejlődés is keresztezte. Azt tartja, hogy veszélyes dolog a közösség számára fontos, sőt alapvető szolgálatok nyújtását magánmonopóliumokra bízni. A városok gázal, villannyal való ellátásáról maguknak a városoknak kell üzemek létesítésével, működtetésével gondoskodni. Ez viszont Heller szerint ellenkezik a szabadelvű megoldással. Heller a közérdek és a gazdaságossági szempont egyesítését vegyes vállalatok léte-

sítésével véli megoldani, amelyet a város és a magántőke részvénytársaság formájában együttesen működtetne.

Ugyancsak ellenkezik a liberális felfogással Heller ama javaslata, miszerint országos kihatású létesítményeket célszerű állami kézbe venni, egységes irányításról, szabályozásról gondoskodni, ilyen területekre beruházni. Ilyen új állami feladatként jelöli meg az energiagazdálkodást (Heller [1947] 32. o.).

A szabadkereskedelmi álláspontnak világgazdasági síkon történő érvényesítése gyakran nemzeti érdekekkel kerülhet konfliktusba. Ilyen esetben Heller elismeri a védvám jogosultságát.

A munkanélküliség leküzdésére már 1920-ban közmunkák létesítését javasolja (Heller [1920] 29. o.). Ezzel ellentétbe kerül Hayek 1931-ben kifejtett gondolatával, amely szerint a közmunka beindítása csak bajokat okoz, mert megváltoztatva a termelés helyes szerkezetét, előbb-utóbb önmagát szünteti meg, s már előre állást foglal Keynes Általános elmélete körül az állami kiadások kérdésében kibontakozó vitában. Hayek teljes foglalkoztatást tételezett fel érvelése során, Heller viszont – akárcsak Keynes – számolt a munkanélküliség létével.

Heller a liberális gazdaságpolitikát bíráló nézeteivel nem állt egyedül Magyarországon a két világháború közötti időszakban. A hazai közgazdaságtudomány másik két kiemelkedő egyénisége, Balás Károly és Navratil Ákos szintén kétségbe vonták a szabad verseny üdvös hatását, és indokoltak tartották az állam bizonyos fokú gazdaságpolitikai beavatkozását. Balás szerint a szabadkereskedelmi gazdaságpolitika felületes világpolgári ideológián, semmittevésel egyértelmű *laissez faire* jelszaván épül fel. A szabad kereskedelemmel szemben a védvámok mellett száll síkra. Navratil arról ír, hogy „...az erősebb már indulásnál előnyben van a gyengébbel szemben ... a verseny tökéletlen, nem szabad...”. (Navratil [1939] 746. o.) S a romboló versennyel, a helyébe lépő monopóliumokkal szemben „... előtérbe lép az állam tevékenysége a gazdasági szabad küzdelem hátrányainak ellensúlyozására”. (Navratil [1939] 167. o.)

Az állam gazdasági szerepvállalásának igénylése sajátos történelmi helyzetünk tükröződése lehetett. Az első világháború elvesztése s a trianoni békeszerződés következtében meggyengült, nehéz helyzetbe került polgárságnak szüksége lehetett az állam gyámkodására. De Magyarország sok évtizedes fejlődése folytán olyan tapasztalatokat is tartalmazhatott, amelyekkel mi nyolc év után még nem rendelkezünk.

Heller életművét értékelve meg kell állapítani, hogy bár az osztrák iskola képviselője volt, de megállapításai túlmutatnak az osztrák iskolán. Az elmélet terén olyan problémákat vetett fel, amelyek az osztrák iskola, illetve a hagyományos közgazdaságtan más irányzatainak képviselőinél nem merültek fel, s amelyeket most kezd elméleti keretbe foglalni a modern közgazdaságtan, amelyen belül ki kell emelni az új intézményi iskolát. Érdeméből nem von le semmit, hogy ez nála a német történelmi iskola és az amerikai institucionalizmus hatása, mivel a problémák Hellernél sajátos összefüggésben, eredeti megvilágításban bukkannak fel. Ugyanakkor az új osztrák iskola bizonyos elemei is megtalálhatók nála, jóval az új osztrák iskola megjelenése előtt, noha az utóbbi irányzat alapkonceptiójának, a piaci automatizmusok csodájának a hangoztatása távol állt tőle. A maga korában új gondolatként jelentkezett írásaiban a tökéletlen, aszimmetrikus információ bevezetése az elméletbe, eredeti módon jelentkezett nála a gazdasági folyamatok történelmi, társadalmi hátterének, a történelmi fejlődésükben ábrázolt intézmények gazdasági szerepének, a modern monopóliumok létrejöttének és történelmi meghatározottságának a felismerése, s teljesen új volt az a kísérlete, hogy hidat verjen az absztrakciós módszer alkalmazásának eredményeként létrejött elmélet és a hagyományos elmélet által nem magyarázott, abból kimaradt jelenségek között.

Hivatkozások

- BLAUG, M. [1968]: *Economic Theory in Retrospect*. London.
- EUCKEN, W. [1941]: *Die Grundlagen der Nationalökonomie*. Jéna.
- HELLER FARKAS [1904, 1988]: *A társadalmi gazdaságtan tudományának feladata a gyakorlati kérdésekkel szemben*. Athenaeum, Reprint Békéscsaba.
- HELLER FARKAS [1904]: *A határhaszonelmélet bírálata*. Közgazdasági Szemle.
- HELLER FARKAS [1919]: *Közgazdaságtan*. Budapest.
- HELLER FARKAS [1920]: *Szociálpolitika*. Budapest.
- HELLER FARKAS [1921]: *Közgazdaságtan*, Budapest.
- HELLER FARKAS [1934]: *Áralakulás és nemzeti jólét*. Közgazdasági Szemle.
- HELLER FARKAS [1937]: *Korunk gazdasági bajai és a közgazdasági tudomány*. Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- HELLER FARKAS [1943]: *A közgazdasági elmélet története*. Budapest.
- HELLER FARKAS [1945]: *Közgazdaságtan*, I. kötet: *Elméleti közgazdaságtan*. Budapest.
- HELLER FARKAS [1946]: *Visszapillantás a közgazdasági elmélet fejlődésére*. Közgazdasági Szemle.
- HELLER FARKAS [1947]: *Közgazdaságtan*, II. kötet: *Alkalmazott közgazdaságtan*. Budapest.
- NAVRATIL ÁKOS [1939]: *Közgazdaságtan*.
- SCHMOLLER, G. [1923]: *Grundriss der allgemeinen Volkswirtschaftslehre I*. München-Lipcse.